

Ж. САНДЫБАЕВ

ӘБУ ХАМИД ӘЛ-ҒАЗАЛИДІҢ КЕМЕЛДІК ФИЛОСОФИЯСЫ

Ортағасыр мұсылмандық Шығыстың руханиадамгершілік мазмұнын көрсететін Әбу Хамид әл-Ғазалидің мораль философиясы – «мұсылман Ренессанс дәуірі» атандып, бүкіл әлемге танылған ортағасыр мәдениетінің бір белгі. Ойшыл, теолог, факиһ (куқықтанушы) және сопы әл-Ғазалидің мұсылман этикасы мен мәдениетінің еркендеуіне өшпес із қалдырығаны сонша, оның құні бүгінге дейін мұсылман дүниесіндегі орны айрықша.

Ғазали басқа ойшылдарға қарағанда өзінің этикалық жүйесін қурумен ғана шектелмегі, керісінше, мұсылмандық Шығыста сол жоғарғы идеяларды жеке өмірінде іс жүзіне асырган аса дарынды әрі құпия тұлғалардың бірі. Ол нәпсісін тәрбиелеп, кемелдікке ұмтылды, сондыктан адамның жаңын зерттеу ойшылдың жеке және ішкі қасиеті болды.

Ғазалиші адамның кемелденуі, ахлакты тәрбиелеу, көркемдеу, яғни адамның рухани-адамгершілік қасиеттерін дамытып, кемеліне жеткізу болып табылады. Мұсылман ойшылы кемел адам құндылықтарының жүйесіндегі этикалық категорияларының әрбірін жеке талдады. Осы адамгершілік категориялары бір-бірімен тығыз байланысты. Бұлар адам бойында жиналып, өзара үндестігін тапқанда барып адам кемелдікке жетеді деген пікірді дәлелдеді.

Ғазали бойынша кемел адам құндылықтары жүйесіндегі этикалық категориялардың бірі, бас-қалар жайында жақсы ойда болу (хұсну өз-зон). Егер қоғамда адамдар бір-бірі жайында жақсы пікірде болса, онда олардың арасындағы сүйіспеншілік, татулық тұрақтылығы артады. Адамдар бірін-бірі қателіктен, өкінішті істерден аулақ жүреді деп ойлаулары қажет. Ал енді адам өзіне қатысты жақсы пікірде болуы шарт емес, керісінше, бойынан түрлі қателіктер мен өкінішті істердің себеп-салдарын іздеп, соларды түзетуге күш салуы лазы.

Жақсы адам басқалардан кемшілік іздемейді, олардың кемшіліктерін түзетуге тырысып, адамдар жайында тек жақсылық қана ойлайды. Адамның өзін достарынан кіші көруі, олар хақында ізгі ойда болуы және оларды өзінен жоғары санап, оларды қатесіз, өзінің кемшілігін мойындау сияқты әрекет – көркем мінезге ұластыратын түсінік. Адам әрдайым өзгелердің іс-әрекеттеріне қатысты иғі ойлап, басқалардың да өзі хаяқында дұрыс ойлайды деген ойға арқа сүйегені макұл. Ол басқалармен қарым-қатынасында жасанды емес, шынайы болғаны жөн.

Ал енді басқалар мен жайында жақсы ойда болсын деп жасанды амал қылғандар өздерін де, басқаларды да алдаушылар дейді Ғазали.

Ғазалиші кемелдікте қөксеген адам әуелі нәпсіні танып, оның кем және артық қасиеттерін біліп алғаны аздал. Сөйтіп оны бакылауына алып (муракаба), онымен қүреседі (мужањада). Әйтпесе, «Танымайтын және білмейтін адаммен бірге ортақ сауда жасамайтының сияқты, рухымызды, нәпсімізді танымай тұрып, онымен қарама-қарсы тартысқа тусуіміз киын болмақ» [1, 47].

Адам өзінің бойындағы жыртқыш, жабайы, шайтани және періштелік сипаттарының ақиқатын түсінсе, нәпсісіне ықпал етуі женіл. Бұлай жасамаса, онда адамның көптеген қателіктерге ұрынары сөзсіз. Бұған қоса ақылдың көмегімен, әр нәрседе мұны үздіксіз бақылау қажеттілігі тағы бар. Адам жаңа құнді бастамас бұрын нәпсісімен кейір нәрслерге келісіп алуы тиіс. Бұл құнді пайдалы істермен айналысу ар-қылы өткізу хаяқында нәпсісін көндіреді. Оған насиҳат айтады. Ал кешке тәулік бойы орындаған күллі амалдарын көзінің алдынан өткізіп, жаңылған немесе қателескен жағдайлары болса, оларды түзетуге әрекет қылады деп санайтын Ғазали нәпсіні тәрбиелеуге кеңес береді.

Жамандықтан ұзактап, өмірін дұрыс өткізгісі келген адамдар құн сайын әрекеттерін бақылап жүрулері тиіс: «Негізінде өзін-өзі бақылау дегеніміз – адамның жасаған әрбір ісін Аллаң біліп тұрады деп түсінү. Тіпті Аллаң адамның жүргегінен жылт ете өткен ойды да біледі» [2, 78]. Бұған сенген адам қажет болса, ішкі дүниесіндегі жамандықтардан да, сыртқы әрекетіндегі бұзықтықтардан да тазаруға тырысады дейді ол.

Сол себепті адам надандықтан құтылып, өміріне жаңа рен беру маңыздылығын түсінүі lazым. Түсінү, күллі жақсылықтардың кілті әрі қайнар көзі. Түсінү қүшінің арқасында адам өз нәпсісіндегі жаман сипаттардың мәнін білуге, олардан арылуға, алшактауға тырысады. Адам үйқыдан тұрғанда бүгінгі құнді қалай да бұзық істерден алыстатып, жақсылықтарды қебейту жолдарын ойлауы тиіс.

Ғазалиші кемелдік жолында нәпсісін тәрбиелеуді калаған адам, қандай бір іс-әрекет жасаған уақытта және одан кейін де өзін бақылауға алуы қажет. Нәпсісін тәрбие астына алмаған адамның бойында, жаман мінездер мен қылыштар әдеттегі құбыльстың

қалпына түсे бастайды. Бұл кезде жаман қызықтарды адам бойынан алып тастауы қынның-қыны болмак.

Түсіну күшінің арқасында жақсыны жаманнан, түзуді қатеден айыруды қалаған адам, бұл күшті жақсы үйрету мен дамыту жүйесі арқылы тәрбиелейді, ахлақ қағидаларын оқиды. Сөйтіп ненің дұрыс, нениң бұрыс екенін женіл айыратын болады.

Газалидің пікірінше, адам акыл, көз, тіл сияқты нығметтерін басқалардың қателіктерін іздеуге, адамдарға жамандық ойлауға, оларға кесір тигізу жолдарына жұмсағ, шаршауы дұрыс емес, керісінше, бос уақытын өз кемшиліктерін түзетіп, көркемдеуге пайдаланғаны мақұл. Өзін танығысы келген адам, жағымпаздық қылмайды деп сенген досына өз бойындағы қателіктерін, кемшиліктері мен жақсылықтарын айтып көрсетуін өтініш қылса жөн. Ол досы оның жаман немесе жақсы мінезді екенін айтып жатса, онда түзелудің мүмкіндігі арта түседі.

Бойдағы кемшиліктерді зерттеудің келесі жолы, дұшпаннның өзі жайында айтқан пікіріне құлақ салу. Себебі дұшпан адамның жақсылығын көрмейді. Ол оның қате-кемшиліктерін санап жүреді. Сол сияқты адам басқалардың қателіктерінен үйреніп, олардан көрген жағымсыз қылықтарды байқап, өзін ондай қасиеттерден тазалауға тырысады.

Газали «мужањаде» сөзіне: «Нәпсіні пәктеу оны құллі бұзықтықтан тазарту. Жаман қасиеттерден арылып, кемелділікке ұласу», – деп анықтама береді [1, 47].

Сондықтан да ол нәпсімен курсу, адам рухының азығы. Нәпсімен курсеке түскен рух, оны жеңгендеге рахатты сезінеді. Нәпсі, басқаларына көп қындық пен пәле көрсетуге құдіретті. Оны зиянды қылықтардан ұзакта ұстап, пайдалы іс-эрекеттерге бейімдеу үшін оны тәрбиелеу керек екеніне кеңес береді.

Сол сияқты нәпсі танымсыздық, мешкейлік қасиетіне ие. Оның сұрағанын берген уақытта, одан да зорын қалап, адам бір пәлекетке ұрынады. Бұдан құтылуың жолы, нәпсінің сұраған нәрселеріне қарсы тұру дейді ойшыл. Адам нәпсімен күресті бастаған шакта нәпсінің жамандықтарын байқай отырып, оның қалаған, сүйген нәрселеріне бой алдырымауы лазы姆.

Адам әуелі өзінің нәпсісін теріс қылықтардан тазартып, сосын барып басқаларға жәрдем береді еken. Пенде жақсылықтарды жасаған кезде нәпсісімен курседі, оған кеңес береді, әрі ізгілікке жігерлендіреді [2, 22].

Газалише, өз нәпсісін түзеген адам, отбасын, туыстарын да түзетуге атсалысады. Қасындағы адам-

дарды жақсылыққа баулып, олардың игі іс жасауларына септігін тигізеді, көркем мінезді қоғамның қалыптасуына аз да болса үлесін коса алады. Ал енді жеке басын түзей алмаған адам басқаларын да түзеп қатырмайды.

Науқас адамның дәрі-дәрмек ішіп, денсаулығын жаңадан қалпына келтіргені сияқты, нәпсіні емдеу мен түзету де оның теріс сипаттарын жо-йып, көркем қасиеттерге иелену арқылы іске асады.

Газали надандық – біліммен, сарапдық – жомарттықпен, тәкаппарлық – кішіпейілдікпен женілсе, ал нәпсінің күресі оның қалаған нәрселерін орындаамай, оған қарсы тұру арқылы болатынына сенеді. Сондықтан бойында сарапдық қасиеті басым адам малинан беріп жұмсауға, ал ысырапшыл адам, керісінше, үнемдеуге күш жұмсауы қажет. Сол сияқты ойшыл, ахлақ нәпсіде нық орналасатынын, өзін күштеу арқылы малын сарп қылған адам жомарт, өзін кинау арқылы кішіпейілдік танытқан адам тез арада қарапайым бола салмайтынын айтады. Алайда, табандылық қүшін жұмсау арқылы жақсы мінезге ие болудың бір жолы, адам бастапқыда киналғанымен, уақыт өте бұл әрекеттер үйреншікті құбыльысқа айналады [3]. Адам әдеттенген жаман мінездің тастауы үшін, өзін кинап, жақсы қылықтарды орындауды үйреншікті әдетіне қалыптастыруы керек. Жаман мінез-құлық әдетке айналғаны сияқты, жақсы мінез де қалыпты әрекетіне айналары сөзсіз екенін дәлелдейді.

Теріс қылықтардың орны жақсы қылықтармен толтырылады. Себебі емделу дегеніміз әр нәрсенің қарама-қарсылығымен болады. Әдеттенген жамандықты жақсымен алмастыру кезінде нәпсіге оны мақұлдатып, ақырын әрекет қылғып, оны асықтырмаған жөн. Себебі адамның табиғаты асығушылықты, түбектердің қабылдамайды, – дейді ойшыл. Жақсы қылықтарды әдеттенген жағдайға келтіру үшін, адам әдетtelіні қажет мінезді сүйіп, олардың тигізетін мол пайдастына сенуі қажет.

Газалидің айтуынша, адамды мінездің жақсы және жамандығына қарап, өзара топтайтын болсақ, онда адам үш түрлі жағдайда көркем мінезді болады. Біріншісі, адам дүниеге келген кезінен бастап көркем мінезді, яғни көркем мінезді болып туылады. Екіншісі, адам көркем мінезге лайық қылықтарды әдетіне айналдыру жаттығулары арқылы, өзін кинап ие болады. Шіліншісі, адам көркем мінезді адамдармен араласып, оларға еліктеудің арқасында қол жеткізеді [2, 301].

Ал енді жаман мінез тұрғысынан қарағанда, адам төрт түрлі болып келеді: Біріншілер, надандар, яғни жақсыны жаманнан айыруға қабілеті жоктар. Мұндай адамдар жақсы тәлім-тәрбиенің арқасында

аз уақыттың ішінде көркем мінезді үйренулері мүмкін. Екіншілері, жаманның жаман, жақсының жақсы екенін айыра алатындар. Бірақ олар нәпсінің құмар қалауына еріп, солардың ырқынан шыға алмайды. Бұл адамдарды көркем мінезге үйрету алғашқы топқа қарағанда едеуір киын.

Осы екі топтағы адамарды бақылау мен тәлім-тәрбиенің астына алып, оларды түзетуге болады. Ол үшін олар нәпсіде қалыптасқан жаман қылыштарды тәрік етіп, өздері иғі нәрселерге үмтүлудары лазып. Үшінші топтағыларға келсек, олар жаман қылыштарды жақсы мінез деп үйренген және солай жасау дұрыс деп түсінетіндер. Бұлардың тәрбиеге көнетіндері сирек кездеседі. Төртіншілер, бала кезінен қылыштары бұзық, әрі мінезі жаман бір әлеуметтік ортада өсіп ержеткен адамдар. Бұлар айналасындағыларға жамандық жасауды және адамдардың жақсылық жақтарын жамандыққа жорады. Осылай жасау арқылы атақ пен абырайдын артатынына сенеді. Бұл топтағылардың тәрбиесі адам тәлімі арқылы болмайды, бәлкім Аллаңтың ықпалымен іске аспак.

Құмарлық пен хайуани ахлақты тәрбиелеп, ұят, ар-ождан, қанағатшылдық, байсалдылық пен мейірімділікті иеленіп, сабырызылдық пен ашууды өз бақылауында ұстай білсе. Сондай-ақ, жұмсақтық, батырлық, басқаларға жақсылық жасау мен жомарттық мінездерін бойына сініріп, шайтани ахлақты тәрбиелесе, онда ол адамға түсіну, үйрену және білгеніне амал ету сияқты сипаттар дариды деп сенеді ойшыл.

Алайда құмарлық пен ашу қасиеттерін мұлдем жоқ ету мүмкін емес, бірақ ұзак жаттығулар арқылы оларды тәрбиелеуге әбден болатынын жоққа да шығармайды. Кейбір адамдардың тәрбиесі туғанынан немесе уақыт өте өздерін соған үйрету арқылы келген болса да ғажап емес. Адамның нәпсіні жеңуі, оны өз әміріне бағындыруы, оның нәпсі құлдығынан құтылып, бостандыққа жету нығметі, – деген Ғазали, – ол үшін адам үнемі жамандыққа итеретін нәпсінің, сұраған және қалған нәрселерін тәрік етуі қажет. Оның жасаған жақсы қылыштары, құмардың қалауына шектеу кояды, нәпсінің жаман зұлматынан құтқару амалына ұласады. Бұлай құтқарылған адамда көкірек көзі ашылады деп жігерлендіреді.

Ғазали нәпсіні тәрбиелеудің қарапайым жолын айтады. Ол, адам құмар қалауының орекетіне көшіп, бос сөзден ләззат ала бастағанда, аз жеп, аз ұйықтап және аз сөйлеуі шарт. Сейтіп өзіне балта шапқалы тұрған амалдан қорғануы тиіс. Себебі аз тамақтану, құмарлық құшін әлсіретеді, аз ұйқы бұзықтықты басады, аз сөз тілдін апатынан құтқарады

дейді.

Нәпсіні тәрбиелеу жолында күш салып, бірақ онды нотижеге жетпеген үшін Ғазали басқа әдіс айтады. Мұндай адамдардың басқалардан оқшауланып жүрсе, онда көпшіліктің арасында болатын рия (көз бояушылық), жаман ой, өтірік айту сияқты т.б. теріс мінездерден алшактай түседі. Сол сияқты егер адам жасаған бұзықтығы үшін қатты өкініп, оған қайта жақындауға уәде берсе, онда оның бұл амалы да оны жамандықтан алыштатады.

Ғазалише, жүргеңде Аллаңтан қоркуы бар пендelerдің бұзық істерден аулақ болуы жеңіл. Аллаңтан қорықкан адамдар тілін бос және өтірік сөздерден сактайды, өздерін қол, аяқ және көз сияқты деңе мүшелері арқылы жамандық жасаудан қорғайды. Жүректі жамандықтан тазалау жолында курес жүргізеді.

Кемелдікті толықтыратын адамгершілік құндылыштарының келесі категориясы – сүйіспеншілік. Ғазали сүйіспеншілік туралы: «Жүректің, ләззат алатын нәрсесіне ынтызар болып тұруы. Орнығып, күшіген кезде мұны – ғашықтық дейді» [4], – деген. Анықтамадан байқалғандай, сұлу нәрселерге жүректің ынтызар болуы, оған жақын тұруы – сүйіспеншіліктің негізі. Сондықтан сүйіспеншілік, көркем сипаттың жемісі. Көркем мінез ынтымақ-бірлікті, сүйіспеншілікті орнатады.

Адам сүйген кісілеріне тең қарайды, оларға кеңес береді және жақсы мақсатта насиҳат айтады. Ғазали сүйіспеншіліктің екі түрлі болатынын алға тартады. Адам бір нәрсені сүйген уақытта, оның болмысын сүйеді, не сол арқылы басқа сүйікті нәрсесіне қол жеткізу үшін сүйеді. Сұлулық дегеніміз – пішін сұлулығы және мінез сұлулығы. Сұлу нәрсенің барлығы сүйікімді, ері тәтті.

Ойшылдың айтуынша, кейбір кісілер басқаны болмысы немесе мінезі үшін емес, онымен тіл табыса алатындығы үшін сүйеді және соның жәрдемі арқылы қол жеткізе білген сүйікті нәрселерін де сүйеді. Мысалы, ақша, билік пен мансап т.б. Рассында ақша, мансап сияқты нәрселер сүйікті нәрсеге қол жеткізу үшін де қолданылады. Сүйіспеншіліктің ең жоғарысы, адам сүйетін және сүйетін нәрсесіне қатысты құлпі нәрсені ұната бастайды деп түсіндіреді ол.

Жүрек Аллаңка деген махабbatқа толы болса, ол құллі жаратылысты сүйе бастайды. Өйткені олар – Аллаңтың белгілері. Бір адам біреуді сүйссе, оның киімін, басқан жерін, дауысын т.б. соған қатысты дүниелерді сүйеді. Адамның бір нәрсеге сүйіспеншілігі артқан шақта, онымен дос болу, жәрдем көрсету байлай тұрсын, ол үшін кезкелген

нэрсені пида етеді. Сүйіспеншіліктің дәрежесі, соның жолында басқа сүйген нәрселерін тәрік қылған көрсеткішпен өлшеннеді, – дейді Ғазали.

Мұнан соң мұсылман ойшылы, адам әуеліде өзін жақсы көреді, кейін өзінің нәсілін сактаушы баласын, өзіне құрметпен қарайтын, сыйлықтар беретін және адамдарға пайдасы бар кіслерді сүйеді, – деп сүйіспеншіліктің түрлері мен себептерін санайды. Қоғамның ең жақсы көретін адамы, басқаларға жәрдем беретіндер және жомарттар мен көркем мінезді тұлғалар дейді.

Ғазали сүйіспеншіліктің бастапқы шарты білім екенін көрсетеді, яғни адам білген, түсінген, рахат тапқан және ұнатқан нәрселерін сүйеттінін білдіреді. Кез келген адам өз болмысының, өмір сүруінің үздіксіз болғанын сүйеді, өлімді жек көреді. Әсіреле, қолындағы малын, балаларын, бауырлары мен достарын сүйеді. Сол сияқты адам өзіне жасалған жақсылықтарды да сүйеді.

Жақсылығы үшін бір адамды сую, оның болмысы үшін емес, бәлкім жақсылығы үшін сүйген саналады. Демек, жақсылық кемітін болса, сүйіспеншілік те азаяды. Жақсылық мол болса, сүйіспеншілік те артады. Егер жақсылық кетсе, сүйіспеншілікте кетеді. Адам бойындағы жақсы мінезді неғұрлым көп болса, адамдардың оған деген сүйіспеншіліктері де согұрлым сарқымайды.

Ғазалише, шынайы сүйіспеншілік, бір нәрсені шынайы болмысы үшін сую. Мұндай сүйіспеншілік тұрып ескірмейді немесе азайып таусылмайды. Сондықтан да сұлұлықта болған сүйіспеншілік, сұлұлықтың нәтижесі. Сұлұлықты таныған кезкелген пенде оны сүйеді. Сұлұлықты түсіну, рахаттану деген сөз. Сынғырлап аққан бұлақ, жасыл табиғат сол сияқты т.б. дүниелерді адам баласы олар сұлу болғандықтан жақсы көреді.

Жақсы көру, білімнен кейін келеді. Білім болмаса, сүйіспеншілік те болмас. Сол сияқты білім әлсіз болса, сүйіспеншілік те әлсіз келеді. Сүйіспеншілік ауған нәрсе хақында білім қанагаттықты артса, сүйіспеншілік те сол шамада молая түседі. Адамның жүргегі сүйіспеншілікпен азықтанады. Пенденің жүргегінде отбасына, білімге, мансапқа, отанына деген т.б. сүйіспеншілік бар. Жүректе осы сүйіспеншіліктердің қайсысы басым келсе, жүрек сонымен әлек болады [5].

Ойшыл, шынайы сүйіспеншілік, жақсы көрген нәрссесіне қолы жетіп, мұқтаждығын қанагаттандырған соң белгілі болатынын айтады. Егер адам қажетін қанагаттандырған соң, бастапқыда сүйген нәрссесін тәрік қылса, онда оның бұл сүйіспеншілігі шынайы емес. Адам болмысында жақсылыққа,

сұлұлыққа, ізгі амалдар мен кемелдікті жақсы көру ерекшеліктері бар болғаны сияқты жамандықты, бұзық амалдарды жек көру қасиеттері де бар екенін анық мысалдармен көрсетеді.

Сол сияқты эйелді, малды, өнерді, абырой мен атақты және т.б. басқа дүниелік нәрселерді аса сую, адамға пайда келтірмейді, керісінше, оған зиянын тигізеді. Себебі бұл нәрселер бір күні тұс сияқты жоқ болып кетуі мүмкін. Сонда адам қатты қайғырады. Егер адам бұларға аса маҳаббат қоймаса, онда қайғыдан да аман қалады деген сөз. Бір нәрсені шектен тыс сую, адамды соқыр, әрі саңырау етеді. Ол өзінің сүйіктісінің кате-кемшіліктерін көрмейді, не естімейді. Дұрысты бұрыстан айыра алмай қалуы себепті кемелдікке көтеретін көркем мінездердің бірін, жаман қасиетпен ауыстып алу мүмкіндігі бар, – деп құлап суюдің де кемшілігін көрсетеді.

Кемел адамның келесі қасиеті – кешірімшілдік. Ғазалише кешірім, адам өзіне тиесілі ақысын алмай, оны ризашылығымен бас-қаға бағыштау. Менін түгендеше ақым кетті деп кек қайтармау. Сол сияқты өзіне жасалған хақсыздыққа қарсылық қылмау, дөрекі сейлесе, жауап қайтармау, ғайбаттаған қайтармау сияқты жақсы амалдардың барлығы кешірім саналады.

Егер адам өзіне жасалған әділсіздікке қарсы шықпай, бұзық сөзден аулақ тұрса, бұл оның кемелдігін көрсетеді. Адамдар арасындағы ең жоғарғы қасиет – жамандыққа жақсылықпен қайтару. Сол себепті жамандықты кешіру – ғажайып адамның сипаты.

Ғазалидің ойынша, ақыл мен даналық кешірім мінездін жақсы көреді. Айыптыны жазалау және оны елімге тігу сияқты амалдармен салыстырғанда ақыл кешірімді қалайды. Сол сияқты қоғам да, ақысын алу үшін жазалауға қарағанда кешірімді жақсы көреді, әрі макұл көреді. Олай болса қоғамда жақсы көрілген адам болудың жолы – кешірімді болу.

Мұсылман ойшылы сырды сактай білу қасиетін мақтаулы мінездердің қатарына жат-қызып, сырды сактау дегеніміз: «Сөзді жасыру және оны өзінде ұстауға қатысты көрсетілген сабырлық. Оны ешкімге айтпау қажет. Пенде естіген, көрген нәрселерін жан адамға айтпай, оны өзінде сактай білсе сырды сактаған болады» [1, 227], – дейді.

Сырдың есігі – жүрек, ал кілті – тіл. Тілді сейлетеу қыын болғандықтан, адамдардың да сырды ұстап жүруі ауыр. Ақылды адам сырдың кілтін корғауы тиіс. Шынында адамдардың басына келетін машакттардың жарымы сырды сактай алмауының салдарынан келеді. Адам сырды сактаса, сыр оның есігі, ал оны басқаларға жайса, онда адам сырдың

есігіне айналады. Сырын айтқан адамдардың басымы максаттарына жете алмай өлек. Себебі сырдың ашылуы, сырды естушілердің соған шара қолдануына себеп болады, - деп сырға дәл анықтама берген ойшыл – сыры бар адамның сырлын ашуы, немікүрайлық деп біледі. Егер сыр өзінікі болса өзіне, досының сырлын болса досына, мемлекеттік болса мемлекетке немікүрайлық танытқаны деп сырдың маңыздылығын билдіреді.

Ғазали адамдардың кемшілігін байқамағансып, айбын жасырып, сырлын сактап, басқаға тіс жармау – жетілген жанға тән қасиет екенін айтады. Адамның қылтырына жараспайтын әрекетті көріп, оны жасыру, ешкімге тіс жармау деп санайды. Кемелдікті сүйген пенде ғайбатты, жалған сөзді, адамдардың жамандығын тыңдамай, құлағын қорғайды. Көзімен басқалардың кемшіліктеріне қарамауы тиіс және тілімен басқалардың сырлын жаймауы лазы姆.

Сондай-ақ, адам өз науқастығын, әлеуметтік қажеттіліктері мен таршылық сияқты түрлі қындық жағдайын жасыра білуі – ізгілік қазынасының ең қымбаттысы. Алайда, бұларды жақсы ниецпен айтатын болса, зарары жоқ деп түсіндіреді.

Кемел адамның бойында болуы тиіс адамгершілік құндылықтарының келесі категориясын Ғазали адалдық деп атайды. Адалдық мінезі, өзінен бұрын баяндалған этикалық категориялардан артық болмаса, олардың ешқайсысынан кем емес. Адам достарына адал болу керектігін баса айтқан ойшыл, пенденің мансабы мен мұмкіндіктері артқан сайын достыққа берік болып, оларды ұмытпауды қажет дейді. Достыққа адал адам досы қайтыс болғаннан кейін оның отбасына да қарайласып тұрады. Досының жолдастары мен бауырларының қал-жағдайын біліп тұрады, қажеттіліктері болған жағдайда, оларға қол ұшын беруге тырысады. Адам досына әрқашан кішіпейіл, онымен айырылысруды ойламайды және досының дұшпанымен дос болудан қашады.

Ойшылдың сөзімен айттар болсак: «Адам досының ағайындарына, жолдастарына, отбасына, балашағасы мен қызыметшілеріне де адал қарым-катьнас жасайды. Себебі досының жақындарына жақсы қатынас қылу, оның өзіне жақсы қатынас жасағаннан да маныздырақ. Егер мансапқа, билік пен дәuletке ие болса, онда достарына сол әуелдегі сияқты кішіпейіл болуы лазым. Оларға тәкаппарлық қылмайды. Сол сияқты оның жолдасты да достыққа тұрақтылық танытып, одан ешбір себеппен айырылмауы тиіс» [6].

Кемел адамды басқалардың арасынан айы-

рып тұратын келесі ерекшелік – мейірім. Ғазали мейірімді: «Адамдарға жаны ашып, оларға жәрдем мен жақсылық жасауды шын қалау», – дейді [1, 59]. Ол адам болмысы екі мінезде жаратылғанын айтады. Біріншілері, жаратылысынан ынсалты және мейірімділер. Екіншілері, мейірім мен ынсан мінездерін уақытпен үйренгендер.

Адамдар жер бетіндегі құллі жаратылысты сүйіп, оларға мейірімді болулары лазым. Себебі адамдар әуелі сүйіпеншілік пен мейірімге мұқтаж. Ұлардың арасынан Ғазали ешбір жақыны жоқ, қариялар сияқты жандар көмекке бірінші кезекте мұқтаж болғандар деп алға шығарады. Адамның мейірім жарығы оның қасындағы жандарға ғана емес, жануарларға және құллі дүниеге шуағын шашып тұруы қажет. Олар жануарларды өлтіріп, орман мен жасыл желекті өртемеуге міндетті.

Сондай-ақ, мейірімді адам үлкендерге құрмет көрсетеді, кішілерге қамқоршы болады. Адамдардың кемелдігі мейірім қасиетіне ие болуымен айқындалады. Расында да, мейірім – жақсы және ақылды адамдардың зейнеті. Жоктықты көрмеген, таршылықты білмеген адамның мейірім қасиетін түсінуі киын. Мейірімді түсінгісі келген адамдар, өздерін ойша болса да, әлсіз адамдардың орнына қоюлары қажет. Солардың дәрежесіне түсіп көрүлери керек. Осы жағдайды түсіне білген адам басқаларға мейірім сипатын көрсетеді.

Ғазалидегі кемел адамның Ибн Араби мен Жәләлиддин Румидегі «инсанун қәмилүннен» айырмасы, бұл екеуі, яғни Ибн Араби мен Жәләлиддин Руми мистикалық «фәнә» және экстаз арқылы Құдаймен бірігетін «мушаңыд» ете сезімтал адамды жасады.

Ғазалидің кемел адамы болса басқа, жанның таразуын талап қылатын және тақуалық арқылы өзін тәрбиелеп, Құдайдың нұрына бөленуге әзілік қылатын этикалық-моральдық жолды таңдайды.

Ғазалидің адамгершілік дүниетанымынан туындарап, бүкіл шығармаларында желілеп тарап жатқан кемел адам туралы ой-толғаныстарының құяр арнасы адамның өзін-өзі тануы сөзінде жатыр. Осы ой байламында Ғазали тарататын мораль философиясы мен адамгершіліктің негізгі желісі. Осы наным тұрғысынан туындарап отырған кемел болудың ең басты тетіктері ретінде ақыл, ерлік және жұмсақтық пен әділдік болды.

Әбу Хамид әл-Ғазали осы адамгершілік пен «кемелдікке жету» тақырыптарын нысанага алып, оларды өз бойына сініре білген ғалым. Оның этикалық құндылықтар жүйесі қазіргі заманда да қоғам-

дағы адамгершілікті қайта жандандыру құралы ретінде тәжірибелік құндылыққа ие.

ӘДЕБІЕТ

1. *Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Газали.*
Мизан әл-Ағмәл. – Дамаск, 1987. – 250 б.
2. *Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Газали.*
Кимия әс-Сағада. – Байрут-Лубнан, 1994. – 346 б.
3. *Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Газали.*
Әл-Мұнқиз мин әз-Зәләл. – Стамбул, 1992. – 226 б.
4. *Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Газали.*
Мукашафат әл-Құлуб. – Любнан, 1997. – 58 б.
5. *Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Газали.*
Бидаяту әл-Нидая. – Қаңыра, 2002. – 254 б.
6. *Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Газали.*
Әл-Иқтисад фи әл-Иғтиқад. – Қаңыра, 1976. – 225 б.

Резюме

Рассматривается проблема учения о совершенстве Абу Хамида аль-Газали. Автор раскрывает этико-моральный путь совершенного человека аль-Газали, требующий от последователей воспитания и очищения души.

Summary

The article it is considered the problems teaching of perfection by Abu Khamid al-Gazali. The author up the Ethical and Moral way of Perfect Man demand from the follow education and brash soul.